

УДК 347.42

ПОНЯТТЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ І ГРОШОВОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

THE CONCEPT OF LIABILITY AND THE LIABILITY IN CIVIL LAW OF UKRAINE

Жагорнікова Т.О.,

здобувач

*Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

Досліджуються актуальні питання поняття зобов'язання та грошового зобов'язання в цивільному праві України, аналізується існуюча традиція перенесення понятійного визначення грошового зобов'язання до сфери доктрини права, висвітлюються питання співвідношення грошового зобов'язання з категоріями «борг» і «грошовий борг».

Ключові слова: зобов'язання, гроші, грошові зобов'язання, кредитор, боржник, вигодонабувач, борг.

Исследуются актуальные вопросы понятия обязательства и денежного обязательства в гражданском праве Украины, анализируется традиция переноса понятийного определения денежного обязательства в сферу доктрины права, освещаются вопросы соотношения денежного обязательства с категориями «долг» и «денежный долг».

Ключевые слова: обязательство, деньги, денежные обязательства, кредитор, должник, выгодоприобретатель, долг.

Some aspects of concept of liability and the liability under civil law Ukraine are investigated, legal tradition of carrying the conceptual definition of the scope of the liability doctrines of law of the territorial nature of the questions concerning the relationship of the liability category «debt» and «money debt» are analyzed.

Key words: commitment, money, monetary obligations, the creditor, the debtor, the beneficiary, loan.

Протягом багатьох століть грошові зобов'язання відіграють важливу роль в системі зобов'язань і цивільного права в цілому. При цьому найбільш поширений інститут, який відноситься до найбільш поширених зобов'язань, який дійшов до наших часів ще з Римського права, є грошові зобов'язання.

Конструкція грошових зобов'язань відома більшості країн, доктрина і законодавство яких зазвичай з однакових позицій розуміють поняття, природу, структурні елементи цього цивільного правовідношення.

Універсальний характер грошових зобов'язань зумовлює їх широке застосування як у межах однієї країни, так і при виконанні міжнародних контрактів. Витребуваність цього виду зобов'язань пояснюється порівняною простотою оформлення та надійністю для контрагентів, оскільки грошові зобов'язання, як правило, у переважній більшості випадків безумовно виконують власні грошові зобов'язання перед кредиторами, іншими вигодонабувачами.

Юридичне значення та особливості грошових зобов'язань значною мірою зумовлені загальним поняттям зобов'язань і грошей, що знайшло відображення в доктрині, законодавстві і правозастосовній практиці та зумовлює доцільність висвітлення основних доктринальних підходів щодо поняття зобов'язання в цивільному праві.

Наведене зумовлює актуальність проведення наукового дослідження та аналізу поняття зобов'язань та грошових зобов'язань в системі і доктрині права, їх співвідношення з категоріями «борг», «грошовий борг».

У зв'язку з цим *мета цієї наукової публікації* полягає у висвітленні питань доктрини і догми щодо поняття зобов'язання і грошового зобов'язання в цивільному праві України, проведенні аналізу існуючої традиції щодо перенесення понятійного визначення грошового зобов'язання до сфери доктрини права.

Слід зазначити, що доктринальне висвітлення питань стосовно особливостей грошових зобов'язань були предметом досліджень багатьох авторів, зокрема, ця проблематика досліджувалася в наукових працях І.Б. Новицького [1], Л.А. Лунца [2], Т.В. Боднар [3], Н.Ю. Голубевої [4], І.М. Опачого [5], О.П. Подчерковного [6], ряду інших авторів, які переважно розглядають особливості регулювання окремих аспектів зазначеного інституту. Цілий ряд важливих в сучасній практиці питань не знайшли свого належного доктринального висвітлення, що перешкоджає формуванню одноманітної судової практики з цих питань. Наведене зумовлює необхідність проведення даного наукового дослідження.

1. Поняття зобов'язання в цивільному праві України.

Поняття та особливості цивільно-правової відповідальності за порушення грошового зобов'язання значною мірою зумовлені поняттям грошового зобов'язання і зобов'язання в цілому.

В українському цивільному праві поняття зобов'язання традиційно розглядається через категорію правовідношення (зобов'язальних правовідносин), сформульованого вітчизняним законодавством і юридичною наукою [19, 21, 22].

Цивільний кодекс України визначає зобов'язання як правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ч. 1 ст. 509).

Сучасна вітчизняна доктрина розглядає зобов'язання як юридичне відношення між двома особами – кредитором і дебітором, в силу якого одна з них – creditor – має право вимагати від іншої – debtor – виконання на свою користь певної дії (facere), або утриматися від певної дії (non facere, pati) [7, с. 12].

В українській юридичній науці сприйнята, розроблена ще юристами Стародавнього Риму, ідея про юридичну владу зобов'язання щодо осіб, які приймають в зобов'язанні. Зміст такої влади полягає в тому,

що зобов'язання створює юридичні «окови», які виражаються в праві вимоги кредитора вимагати вчинення певних дій з боку боржника, «...на якому лежить відповідальність за борг кредитору» [21, с. 66].

Зазначена юридична влада, яку створює зобов'язання, поширюється до меж вчинення юридичних і фактичних дій учасника зобов'язання, що становлять предмет відповідного зобов'язання.

У зв'язку з цим сутність зобов'язання полягає в «праві однієї особи (кредитора) на певну дію особи зобов'язаної, в пануванні над чужою дією, в підкоренні чужої волі» [8, с. 44].

У цьому випадку конкретні особи юридично пов'язуються між собою, і його загальна мета полягає у встановленні певного спеціального обов'язку одного учасника на користь іншого, певної спеціальної поведінки боржника на користь кредитора [7, с. 243].

Наведене свідчить про виключність у сфері зобов'язання чужими діями (боржника) і зумовлену цим недопустимість поширення сфери дії зобов'язання і панування кредитора над чужим майном іншого учасника зобов'язання (боржника).

Будь-якому зобов'язанню притаманна певна сукупність визначальних ознак, до яких, зокрема, відносять їх майновий характер [9, с. 346], протиставлення уповноваженій особі (кредитору) конкретної зобов'язаної особи (осіб) [10, с. 295], закріплення (опосередкування) переміщення матеріальних благ (майна, майнових благ) [12, с. 11], активний характер поведінки зобов'язаних осіб [13, с. 8-9], обумовленість змісту і характеру суб'єктивних прав підставами виникнення та видом зобов'язання [14, с. 458].

Зобов'язання являє собою правовідношення, зміст якого становлять певні, кореспондуючі одне одному суб'єктивні права та обов'язки його учасників [15, с. 41].

Зобов'язальне правовідношення зазвичай опосередковує процес переміщення майна або результатів праці, які носять майновий характер, тому зобов'язання в більшості випадків є правовідношенням майновим.

Зобов'язання завжди встановлюється з певною (тобто конкретно визначеною) особою і тому носить відносний, а не абсолютний характер. Зобов'язання існує лише між взаємно відомими особами і не створює обов'язків для осіб, які не приймають участі в ньому в якості сторін (для третіх осіб). В передбачених законодавством або угодою сторін випадках зобов'язання може створювати для третіх осіб права, причому як щодо одної, так і для обох сторін зобов'язання [15, с. 44-45].

Водночас зобов'язання постійно перебуває в динамічному стані і становить собою не ланцюг, який сконує суворо визначених осіб, а юридичний зв'язок між сторонами зобов'язання. Тому на кожній із сторін зобов'язання можлива множинність осіб, допускається переміна осіб в процесі руху зобов'язання [15, с. 43].

У зобов'язальному правовідношенні зобов'язані особи уповноважені і повинні вчиняти певні активні позитивні дії та/або негативні дії (бездіяльність).

Покладення на учасника зобов'язання виконання пасивної функції може інколи мати місце, але зазвичай така функція не є єдиним юридичним об'єктом зобов'язання, а виступає як результат або доповнення до позитивних дій суб'єктів.

В цивілістичній доктрині вважається, що вирішальне значення для змісту правовідношення має надання уповноваженій особі можливості вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи; тому суб'єктивне право називається «правом вимоги», а обов'язок – «боргом», уповноважений суб'єкт називається «кредитором», а зобов'язаний – «боржником» [16, с. 370-371].

Зміст зобов'язання як правовідношення визначається з урахуванням особливостей визначеного законом предмету зобов'язання.

У зв'язку з цим правомочність суб'єкта права вимагати певної поведінки і кореспондуючий (відповідний) йому обов'язок суб'єкта обов'язку становлять зміст зобов'язального правовідношення.

В юридичній науці специфіку змісту зобов'язального правовідношення зазвичай вбачають в тому, що «воно завжди є правом не на власні, а на чужі дії...; воно зводиться не до дозвільності власних дій уповноваженої особи, а до забезпечення можливості вчинення цих дій» [17, с. 558-559].

Зобов'язання як спосіб встановлення юридичної влади уповноваженої особи (кредитора) над чужими діями (боржника) зумовлює властиву зобов'язальному правовідношенню особливість характеру його реалізації.

У зв'язку з цим право кредитора може бути реалізоване лише при виконанні боржником своїх зобов'язань [18, с. 84], а не за допомогою вчинення самою уповноваженою особою власних дій щодо певного блага.

Зобов'язання є класичною цивільно-правовою категорією, яка поширюється переважно на сферу цивільно-правового обігу майнових благ, що виключає або обмежує використання зобов'язання в немайнових цивільних і публічних правовідносинах.

Цивільно-правова природа зобов'язання зумовлює властиву зобов'язальному правовідношенню визначальну рису, яка полягає, зокрема, в тому, що кредитор вправі вимагати від боржника вчинення дій з надання йому певних благ (переважно майнових) [19, с. 68].

Зобов'язання характеризує властиву йому структуру предмету зобов'язання і співвідношення його елементів, якими є позитивні (активні) та негативні (пасивні) дії чи бездіяльність, що співвідносяться між собою як визначальні (основні) та субсидіарні (доповнюючі) складові предмету зобов'язання.

Оскільки переважно зобов'язання опосередковує переміщення матеріальних благ, воно зазвичай не зводиться до пасивної поведінки боржника: при переміщенні благ боржнику необхідно вчинити певні активні дії. Пасивна поведінка переважно лише супроводжує активні дії, але не заміняє їх.

Однак це не означає, що пасивне утримання не повинно включатися до визначення понят-

тя зобов'язання. В окремих випадках негативне зобов'язання здатне виступати не лише доповненням або наслідком виконаної боржником активної функції. Практиці відомі випадки «зобов'язань з негативним змістом» [20, с. 13], зміст яких становить обіцянка боржника чинити виключно негативну поведінку.

Проведений аналіз дає підстави для висновку про те, що під зобов'язанням слід розуміти юридичний зв'язок кредитора і боржника, який полягає в праві кредитора вимагати від боржника виконання його обов'язку щодо вчинення певних цивільно-правових дій (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утримання від них.

2. Поняття грошового зобов'язання

Одним з найпоширеніших видів зобов'язань є грошове зобов'язання. В системі цивільно-правових зобов'язань грошові зобов'язання посідають чи не найголовніше місце, що зумовлене як правовою природою цих зобов'язань, так і особливостями предмета їх виконання [23, с. 36]. Цивільне законодавство традиційно широко регулює поняття «грошове зобов'язання», що знайшло нормативне відображення в застосуванні цього терміну в контексті збільшення суми, що виплачується фізичній особі за грошовим зобов'язанням (ст. 335 ЦК України), валюти виконання грошового зобов'язання (ст. 533 ЦК України), черговості погашення вимог за грошовим зобов'язанням (ст. 534 ЦК України). Застосовується ця правова категорія при визначенні поняття пені як неустойки, що «обчислюється у відсотках до суми несвоечасно виконаного грошового зобов'язання (ч. 3 ст. 549 ЦК України)». Значного поширення набула практика визначення окремих видів договорів, які безпосередньо пов'язані з грошовими зобов'язаннями, зокрема, йдеться про договір факторингу тощо [23, с. 36].

Визначення як поняття грошового зобов'язання, так і грошей в юридичному та економічному розумінні є важливою складовою для розуміння підстав та умов настання цивільно-правової відповідальності за порушення грошових зобов'язань.

В доктрині загально визнаним вважається розуміння грошей в економічному значенні як універсального товару, з властивими йому ознаками. У цьому контексті Г.Ф. Шершеневич зазначав про те, що економічні властивості загальноживаного товару, що називаються грошима, полягають у тому, що гроші слугують: 1) мірилом цінності всіх товарів; 2) знаряддям їх обороту; 3) засобом збереження цінності.

Користуючись цими економічними властивостями, держава надає грошам юридичної якості: слугувати законним платіжним засобом. Грошима погашаються зобов'язання, що має приватне господарство, відшкодовується шкода, заподіяна іншій особі, винагороджується користування чужим капіталом, у гроші перетворюється майно, що підлягає розподілу між кредиторами (у стані неспроможності) або між учасниками товариства (у разі ліквідації) [24, с. 171].

Завдяки виконанню грошима функції законного платіжного засобу і засобу обігу здатні виступати

предметом зобов'язання, а тому становлять базову складову грошового зобов'язання.

В юридичній літературі грошове зобов'язання визначається як цивільно-правове зобов'язання по сплаті грошових знаків у визначеній чи визначуваній сумі, що виконують у майновому обороті функцію законного платіжного засобу і засобу обігу, з метою погашення грошового боргу.

Цивільний кодекс України 1963 року хоч і не містив поняття грошового зобов'язання, однак розкривав окремі відносини, пов'язані з виконанням грошового зобов'язання (п. 2 ч. 2 ст. 167 ЦК УРСР – місце виконання грошового зобов'язання між організаціями, ст. 169 – валюта грошових зобов'язань, ст. 177 – виконання грошового зобов'язання внесенням борг в депозит).

Чинні ЦК України і ГК України також не містять визначення поняття грошового зобов'язання, що свідчить про усталену законодавчу традицію перенесення понятійного визначення цієї категорії до сфери доктрини права.

Наведене зумовлює додаткову актуальність наукового аналізу існуючих у вітчизняній доктрині права основних підходів щодо поняття грошових зобов'язань, їх співвідношення з категоріями «борг», «грошовий борг».

У цьому зв'язку заслуговує на увагу позиція І.М. Трепіцина, який розглядав грошові зобов'язання як особливий вид зобов'язань, в яких гроші виступають певним мірилом вартості [25, с. 50].

На думку Д.І. Мейера, грошовими є зобов'язання, предметом якого є здійснення платежу. У зв'язку з тим, що гроші виступають предметом найрізноманітніших зобов'язальних відносин, автором виділяються такі види грошових зобов'язань: 1) зобов'язання, в яких гроші виступають предметом як індивідуально визначені речі; 2) зобов'язання, предмет яких визначається кількістю монет відповідної якості; 3) зобов'язання, предметом яких є здійснення грошового платежу відповідно до встановленого курсу [26, с. 129-143].

При цьому, як стверджує зазначений автор, останній вид є найбільш поширеним у цивільному праві і включає в себе зобов'язання комерційного кредиту.

Л.А. Лунц зазначає, що грошовим є зобов'язання, предметом якого виступають грошові знаки. Одним із видів грошових зобов'язань правник також називає відносини кредитування, тобто правовідносини, предметом яких є дії сторін, спрямовані на передачу певної цінності, що виражається у грошовому еквіваленті, для досягнення відповідної економічної мети [27, с. 23].

Л.С. Ельяссон та М.М. Агарков грошовим зобов'язанням називають зобов'язання, спрямоване на сплату певної грошової суми. При цьому його специфічною рисою є те, що предметом тут виступають гроші [28, с. 27].

У зв'язку з цим М.М. Агарков зазначає, що предметом грошового зобов'язання є речі, визначені родовими ознаками. Тому грошові зобов'язання відносяться до категорії майнових зобов'язань, і їх

різноманітність зумовлена характером об'єкта, що підлягає передачі [29, с. 33-38].

Л.О. Новосьолова звертає увагу, що головною ознакою грошового зобов'язання є встановлення у ньому обов'язку сплатити гроші; останні використовуються у зобов'язанні як засіб погашення грошового боргу, відновлення еквівалентності обміну, компенсації продавцю вартості переданого йому товару (у широкому економічному розумінні цього поняття) або компенсації понесених ним майнових втрат; якщо гроші є чимось іншим у цьому зобов'язанні, немає підстав говорити про грошове зобов'язання [30, с. 25].

На думку В.А. Белова, грошове зобов'язання є цивільним правовідношенням, в якому праву вимоги кредитора кореспондує юридичний обов'язок боржника здійснити відповідний платіж, тобто вчинити дію, що полягає у передачі грошей [31, с. 237].

Грошові зобов'язання тісно пов'язані з категорією «боргу» або «грошового боргу», які співвідносяться між собою як загальне та особливе.

Сучасна концепція грошового боргу була розроблена Л.А. Лунцем у 40-50-х р. ХХ століття. На думку зазначеного автора, грошовим зобов'язанням є обов'язок сплатити грошовий борг, тобто дії боржника, спрямовані на передачу встановленої суми грошових одиниць.

У доктрині цивільного права така позиція не є безумовною і нерідко піддається критичному переосмисленню науковцями. Так, Ф.К. Савіні вважав, що предметом грошового боргу є певна цінність, виражена у невизначеній сумі грошових одиниць [32, с. 303-311].

Користуючись термінологією англо-американської системи права, основним грошовим боргом, наприклад, комерційним кредитом, є зустрічне виконання, яке одна сторона надає іншій в обмін за вже отримані товари, роботи і послуги. Досить поширеним є використання категорії «основного боргу» для позначення сплаченої суми авансу, що підлягає поверненню стороною, яка не виконала обов'язку за договором.

Однак в літературі звертається увага на допустимість визнання основним грошовим боргом також і тих товарів, робіт чи послуг, які мають бути надані контрагентом за попередньо отриману від іншої сторони договору про передоплату їх вартості [33, с. 56].

Такий підхід пояснюють специфікою економічної природи грошей (порівняно з іншими речами, визначеними родовими ознаками), оскільки гроші у цивільному обороті мають значення інструменту кредитування, універсального та єдиного еквівалента (мірила) вартості, що застосовується в будь-якій сфері правовідносин.

З огляду на зазначене дуалістичне розуміння грошових зобов'язань, в доктрині обґрунтовується поділ всіх видів відплатних договорів на дві групи, до першої відносяться договори, в яких погашення грошового боргу є основним змістом зобов'язання, до другої – договори, в яких сплата грошового боргу становить зустрічне виконання, що здійснюється

боржником. Характер обов'язку боржника, а також принципи його виконання не різняться залежно від типу договору, відмінності встановлюються у випадку застосування санкцій щодо недобросовісного боржника. Розмір зустрічного виконання, що здійснюється шляхом сплати винагороди за передані товари, виконані роботи, надані послуги визначається як істотна умова договору лише в окремих випадках (статті 695, 737, 762, 797, 820, 982, 1035 ЦК України) з урахуванням важливості відповідних цивільно-правових зобов'язань. Останню групу договорів характеризує включення грошового боргу у зміст зобов'язання, що виникає з двостороннього договору [33, с. 57].

Висновки. Проведений аналіз поняття зобов'язання і грошового зобов'язання дає підстави для таких висновків:

1. Під поняттям зобов'язання слід розуміти юридичний зв'язок кредитора і боржника, який полягає в праві кредитора вимагати від боржника виконання його обов'язку щодо вчинення певних цивільно-правових дій (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утримання від них.

2. Визначено поняття грошового зобов'язання як цивільно-правового зобов'язання по сплаті грошових знаків у визначеній чи визначуваній сумі, що виконують у майновому обороті функцію законного платіжного засобу і засобу обігу, з метою погашення грошового боргу.

3. Пропонується два основних підходи щодо поняття грошового зобов'язання – у власному (вузькому) і розширювальному значенні, що ґрунтуються на ідеї визнання зобов'язанням лише зобов'язань, зустрічне надання за яким передбачає сплату грошей/грошових коштів як еквівалент вартості первинного надання та штрафної санкції, або лише як еквівалент первинного надання (у визначених законом випадках), чи як зобов'язання, зустрічне зобов'язання, за яким полягає в сплаті грошей або іншого майна, яке має грошову оцінку.

4. Обґрунтовується поділ всіх видів відплатних договорів на дві групи, до першої відносяться договори, в яких погашення грошового боргу є основним змістом зобов'язання, до другої – договори, в яких сплата грошового боргу становить зустрічне виконання, що здійснюється боржником.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Новицкий И.Б., Перетерский И.С. Римское частное право: Учебник / И.Б. Новицкий, И.С. Перетерский, – М.: Зерцало-М, 2012. – 560 с.
- Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. Изд. 2-е, испр. – М.: Статут, 2004. – 350 с.
- Боднар Т.В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях / Т.В. Боднар // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2 (22). – С. 113–118.
- Цивільне та сімейне право України: Підруч. / За ред. Харитонова Є.О., Голубевої Н.Ю. – К.: Правова єдність, 2009. – 968 с.
- Опадчий І.М. Грошові зобов'язання у міжнародному приватному праві/ І. М. Опдчий. – К.: Юстініан, 2009. – 168 с.
- Подцерковний О.П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики / О.П. Подцерковний. – К.: Юстініан, 2007. – 420 с.
- Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут, 1998. – С. 236; Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Монографія. – К.: Юрінком Інтер. – 2005. – С. 12.
- Пассек Е.В. Неимущественный интерес и непреодолимая сила в гражданском праве. – М.: Статут, 2003. – 399 с. (Классика российской цивилистики). – С. 44.
- Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. – Тула: Автограф, 2001. – С. 346.
- Синайский В.И. Русское гражданское право. – М.: Статут, 2002. – С. 295.
- Сибільов М.М. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. А. Довгерта. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – С. 218.
- Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Монографія. – К.: Юрінком Інтер. – 2005. – С. 11.
- Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 8–9.
- Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 1: Загальна частина. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 458.
- Рожкова М.А. Судебный акт и динамика обязательства. – М.: Статут, 2003. – С. 41.
- Иоффе О.С. Советское гражданское право: Курс лекций. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1958. – С. 370–371.
- Иоффе О.С. Гражданское правоотношение / Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». – М.: Статут, 2000. – С. 558–559.
- Грибанов В.П. Что надо знать каждому о гражданском законодательстве. – М.: Знание, 1978. – С. 84.
- Майданик Р.А. Поняття зобов'язання в цивільному праві України // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 3. – С. 68.
- Гражданское право: В 2 т. Т. II. Полутом 1 / Отв. ред. Е.А. Суханов. – М.: БЕК. – 1999. – С. 13.
- Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. – М.: Госюриздат, 1950. – 416 с.
- Майданик Р.А. Поняття зобов'язання // Аномалії в цивільному праві України: навч.-практ. посібник // Відп. ред. Р.А. Майданик. – К.: Юстініан, 2007. – (912 с.). – С. 190.
- Печений О.П. Поняття та класифікація грошових зобов'язань у контексті положень нового цивільного кодексу України / Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 4. – С. 35–39.
- Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права. – Тула. По изданию 1914 г. / М.: ФИРМА «СПАРК», 1994. – 335 с.
- Трепицын И.Н. Гражданское право губерний Царства Польского и Русского в связи с Проектом гражданского уложения. Общая часть Обязательственного права / И.Н. Трепицын. – Варшава: Тип. Варш. учеб. окр., 1914. – 363 с.
- Мейер Д.И. Русское гражданское право: в 2 ч. / Д.И. Мейер. М.: Статут, 2003. – Ч. 2. – 831 с.
- Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве / Л.А. Лунц. – М.: Статут, 1999. – 352 с.
- Эльясон Л.С., Агарков М.М. Деньги, банки и банковские операции / Л.С. Эльясон. – М.: Эконом. жизнь, 1926. – 186 с.
- Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву: монография / М.М. Агарков. – М.: Юриздат НКЮ СССР, 1940. – 192 с.

30. Новоселова Л.А. Проценты по денежным обязательствам / Л.А. Новоселова. – М.: Статут, 2003. – 192 с.
31. Белов В.А. Денежные обязательства / В.А. Белов. – М.: Центр ЮрИнформ, 2001. – 237 с.
32. Савиньи Ф.К. Обязательственное право: пер. с нем. / Ф.К. Савиньи. – Спб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 576 с.
33. Ленський С.В. Цивільно-правове регулювання комерційного кредитування в Україні: дис. ...канд. юрид. наук / С.В. Ленський. – Х., 2013. – 183 с.